

Лідія Нестеренко

ЕПІСТОЛЯРІЙ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ СРІБНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі листів остарбайтерів у статті охарактеризовано умови проживання та режим роботи вихідців із Срібнянського району на території Третього Рейху в період Другої світової війни. У роботі висвітлено основні теми, які було порушено українською молоддю у листах.

Ключові слова. Срібнянський район, Німеччина, остарбайтери, листи, повсякденне життя.

*Благослови меня, родная,
терпеть лишения до конца,
потоком слёз не орошая
спокойно-гордого лица.
И силу чтоб душа имела
другим в их бедах помогать,
чтоб жизнь свою могла я смело
потом пред миром оправдать
(Віра Летунова)*

Одним із багаточисленних фондів періоду Другої світової війни, які зберігаються у Держархіві Чернігівської області, є колекція листів та листівок радянських громадян із фашистської Німеччини (ф. Р-3291). До фонду була внесена кореспонденція остарбайтерів, її автори були вивезені із Чернігівської області під час нацистської окупації. Листи згруповано у окремі справи або по кілька справ по всіх 39 районах, які на той час перебували у складі області. Листи підібрані по населених пунктах. У двох справах зберігається пошта, направлена у населені пункти Срібнянського району.

Протягом 1942–1943 рр. із вищезгаданого району до Німеччини було переселено 1115 осіб, із них 482 чол., або 43 % і 633 жін., або 57%. Нагадаємо, що на основі 19 актів, які подано сільськими радами, масове вивезення громадян Срібнянського району до Німеччини відбулося 7 липня 1942 р. Проте в окремих селах були й інші дати. Так, у с. Горобіївка відправлення на захід здійснили 15 червня 1942 р., у с. Савинці – 7 червня того ж року. У с. Поділ примусове переселення громадян села окупаційна влада здійснювала 3 рази: 7 липня 1942 р. – 38 громадян, 11 квітня 1943 р. – 12 осіб і 13 вересня (вже напередодні відступу нацистських військ з району) – 14 осіб¹.

Переважна більшість листів остарбайтерів, які були вихідцями із Срібнянського району (їх близько 160), датована серпнем–вереснем 1943 року. Всі тексти написані

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського.

на стандартних одинарних або подвійних листівках (їх більшість), які називалися німецькою мовою «postkarte». Розміри одинарної листівки були такими: ширина – 14,5 см та висота – 10,5 см. Зовнішню сторону було переділено на 2 рівні частини. Зверху ліворуч на зовнішній стороні листівки вказувалась адреса відправника (займала третину лівої частини листівки), надпис був підписаний 3 мовами: українською мовою – «надавець», російською – «отправитель», німецькою – «absender». Решта поля залишалася вільним для написання. У правій частині листівки зверху було написано «Postkarte» і під ним у дужках внизу «Antwort». Поряд відведено місце для марки, на якій у переважній більшості листів вміщувалося зображення А. Гітлера, а іноді зустрічається марка із портретом О. Бісмарка. Їхні прізвища на марці були відсутні, а натомість замість цього стояв надпис «Deutsches Reich» або «Німецький Рейх».

Під низом були відведені лінійки для адреси одержувача. Перша лінійка починалась із слова «кому», друга – «куди», третя – «вулиця», четверта – «повіт», п'ята – «область» і шоста – «уряд праці».

Усю зовнішню праву частину було заповнено. Обидві адреси та прізвища з іменами заповнювали латинською мовою. Іноді після прізвища відправника замість його адреси ставили штамп (це характерно для таборів). Внутрішня сторона листівки була чистою, але з 14 лініями².

Подвійна листівка мала ще одну таку ж листівку, як і одинарна, прикріплену протилежно першій, яку остарбайтер залишав чистою для зворотного листа, але часто заповняв обидві адреси або у таборі ставили штампи на адресах відправника. У лівому кутку чистої сторони трьома мовами було написано «листівка до Німеччини». На деяких листівках, на адресі одержувача, яку було написано трьома мовами, або поруч з нею було поставлено гербову печатку червоного кольору. Внизу після адреси стояв штамп із надписом «Ukraina» або «Україна». Якщо людина проживала у таборі, то зазначала номер бараку і кімнати.

На перегині подвійної листівки 3 мовами було написано: «Пиши ясно і тільки на лініях» або «Пиши виразно і тільки на лініях». У разі недотримання цього відправником, до листівки прикріплювали, надруковану російською мовою на окремому невеликому аркушеві, примітку наступного змісту: **«Пользуйтесь только открытками, содержащими не более 15 строчек, иначе сильное опоздание доставки почтовых отправлений неизбежно. Предупредите своих родных»**³.

У деяких листах після прізвища та імені «надавець» указував ще й свій табірний номер⁴. Адреси також записували латиною, проте інколи остарбайтери після латини заповнювали всі дані одержувача також і українською мовою⁵. У середині деяких подвійних листівок знаходяться особисті фото остарбайтерів, пришиті нитками⁶. Ширина подвійної листівки становила 14,5 см, а висота – 21 см або 2 листівки по 10,5 см.

Більшість листів написано простим олівцем або чорними чи синіми чорнилами. Зустрічаються листи й із зеленими та блакитними кольорами текстів. Частину листів написано гарним розбірливим каліграфічним почерком, у них зустрічаються поодинокі орфографічні та пунктуаційні помилки. Окремі автори допускали помилку дуже багато, у багатьох словах, від чого текст утрачав свою привабливість і читати його доводилось із труднощами.

Емоційне навантаження листів також різноманітне. Чоловіки, у більшості випадків, писали коротко і стримано, жінки – навпаки, розширено та емоційно як позитивно⁷ (додаток А) і нейтрально (у більшості листів)⁸, так і негативно⁹. На окремих листах видно розмиті плями на словах від сліз або розмиті літери¹⁰.

Щодо звернень до своїх рідних, то в більшості листів вони пестливі – «дороженькі», «рідні», «рідненькі», «ріднесенькі», «мои любимые», «дорогие»; батьків називали «родителями»; матір – «мамо», «матінко», «мамочко», «мамочка», «мамаша», «родная»; до батька звертались «тату», «папа», «таточку», «таточко», «папаша», «папочка»; тітку називали «тьотю», «тьотичко», «тіточка»; дядька – «дядю»; сестру чи сестер звали «сестрички», «сестриці», «сестрице»; брата чи братів – «брат», «братіки», «брати».

Німецьчину називали «далекою й чужою стороною», «Германією», «Гирманією»

(інколи обидва ці слова написані з маленької літери), «далеким германським краєм», «далеким чужим краєм».

Спробуємо охарактеризувати всі елементи листів по черзі, з фрагментами, поданими в їхньому авторському написанні.

Дата написання та відправлення листів

Більшість листів вивезених на роботи розпочинається із дати написання. Як уже зазначалося вище, листи остарбайтерів Срібнянського району переважно датовані серпнем–вереснем 1943 р., проте збереглася невелика їхня кількість за червень–липень цього ж року. Між датою написання та датою відправлення листівки в поштове відділення, а далі з поштового відділення в Україну, як правило, були один або кілька днів. У листах часто це написано як українською, так і російською мовами: «Открытка писана 1 серпня 1943 р. од подруги В.»¹¹, «Лист писаний 7.1943 року»¹², «Пускаю открытку 5 вересня 1943 р.»¹³, «Пущена открытка 6 серпня 1943 р.»¹⁴, «24.VII.1943 р. лист пущено»¹⁵, «лист пущений 1.8.43 р. від вашої дочки Галі до рідних батьків»¹⁶ та ін. Траплялися випадки, коли листи іноді приходили до адресата через кілька місяців.

Привітання рідних

Значну частину пошти остарбайтерів займали вітання рідних та знайомих чи друзів. У деяких листах вони були дуже короткими, а в інших, навпаки, розгорнутими. Ключові фрази *«Привіт з далекого чужого краю», «Я поки жив[а] й здоров[а] чого й вам бажаю в сучасному житті»* зустрічається на початку багатьох листів остарбайтерів.

У багатьох листах читаємо про сум за батьківщиною. Наведемо кілька прикладів їх привітань та звернень до своїх родин. «Здрастуйте рідні мої, тато, мама і ти братік Андрушка! Шлю вам, мої рідні, з далекого краю привіт і бажаю хорошого життя», – такими словами розпочинається лист Анни (Ганни) Білім до родини¹⁷. Віра Летунова, лист якої написано російською мовою, дуже коротко звертається до своїх батьків: «Здравствуйте, мои любимые, дорогие папочка и мамочка!»¹⁸.

Окремі дописувачі згадують у привітаннях Україну, своє село, домівку. Наведемо приклади уривків із листів, адресованих у с. Срібне. «Добрый день мої дорогі рідненькі Мама, систриця Маня і братік Володя. Привет із далекої Гирманії *на свою рідну і квітучу Україну* у свою рідну хатину,» – такими словами розпочала писати свою листівку Анна Конусенко¹⁹. Дуже схожим є початок привітання батькам Соні Кулик: «Добрый день мої рідненькі!! Перш за все шлю вам щире вітання з далекого краю *в свою рідну Україну* в своє рідне село, яке дуже рідко приходиться бачити в сні. Ніколи не придбається його вже бачити, коли не лягаю спати прошу бога, щоб хоч у сні побачити всіх рідних, але щось дуже мало коли спиться»²⁰.

Традиційним також є звернення до своєї родини Марії Сребродольської: «Доброго здоров'я дорогі мої рідненькі: папаша, мамаша, сестрички й братики!!! Перш чим писати цього коротенького листа передаю свій чисто сердечний привіт з далекої й чужої сторони. Я поки жива й здорова чого й вам бажаю в сучасному житті нещасливому. Дорогі мої рідненькі: як би ви знали, як я за вами скучила, то просто не можу передати. Немає тієї й хвилини, щоб я вас не згадала»²¹.

Віра Букова так звертається на початку свого листа до своїх сестер: «Передаю вам свій скучний чистосердечний привіт с воздушным поцелуем и желаю вам всего наилучшего в вашей жизни»²².

Інколи привітання займає майже половину всієї листівки. Початок звернення Віри Чайковської до подруги Марії Гайдук трішки нагадує вираз із відомої казки про квітку-семицвітку: «Лети, лети листочек із Запада на Восточек та попади в руки тому хто рад серцю моему, якщо не рад то пошли назад. З добрим днем моя вірненька подружка Марічка вітаю, дай ручку біленьку свою, від щирого серця привіт щирий посилаю і мене нещасної забути прошу. [...] Пишу я Манічка тобі открыточку ні чорнилом, ні росою, а своєю дрібною сльозою, що я сюди попала щоб усі свої молоді невеселі дні слізьми обливала. Одбилась я од свого роду, як камінь у воду. Моя

голубочко безкрила я коли б крила мала то щовечора до вас на веснянки вилітала і порадоньки питала і до своєї мамочки літала б і її нещасну розвеселяла»²³.

Наведемо приклад звернення до батьків і Галі Овчаренко. Перше речення є таким, як у попередній листівці: «Лети, лети листочек із Запада на Восточек та попадися в руки тому хто рад серцю моему, якщо не рад то пошли назад». А далі дівчина додає: «Шумить сосна шумить клин хто ще їх колише і згадайте мої рідні хто вам лист пише та гірко плаче і згадайте мої рідні хоч раз на годину а я вас згадую сім раз на хвилину. Передаю вам свій гарячий сердешний привіт с пожатім правої руки от душі і чистого серця... сповіщаю що я жива здорова того і вам жилаю»²⁴. А привітання Фросі Нестеро-вої до Івана Зігури сформульовано з римуванням: «Письмо из далёкого германського края шлю тебе Ваня привет, как живёш там навкрайне напиши поскорее ответ»²⁵.

Оптимізм та тепло несе лист Марії Лісової до матері Варки Лісової. Наведемо його початок: «Добрый день дорогенька Мама! Передає привіт твоя рідна дорогесенька дочка Маня! І разом з тим передаю, що я жива й здорова і чувствую себе в умовах германії хорошо. Дорога мамусю ти як би знала як я скучила за тобою що я неможу тобі й сказати»²⁶. Як видно, привітання рідних були досить різноманітними: написані прозою чи віршами, складались із кількох слів, а часто кількох речень.

Туга за батьківщиною та родиною

У більшості листів, написаних молодими людьми, знаходимо фрази, в яких є хвилювання за рідних, туга за Україною. Із сльозами згадувала свою малу батьківщину Маша Овдієнко: «[...] я дуже скучила за всіма і хочиця побачить вас і своє рідне село і всіх своїх людей бо я як встаю і лягаю і згадую про вас і гірко заплачу»²⁷.

«Тьотичко як би я мала крила то я що хвилини літала до вас і всю правду казала чому я не пташка чому не літаю щохвилини правдою не вітаю,» – так написала у листівці до тітки Якіменко Марія²⁸. Про *бажання літати* знаходимо і у листі Анни Небрат: «Як гарно якби крила. Я б до вас прилітала своє горе тай розказала»²⁹.

Роздуми *про смерть* знаходимо в листі Марини Івченко до сестер: «Ох нащо я на світ народилась ох нащо вродила міня мать луче в морі була утонула чим такую мнь жиз воспітат ох лижу на чужій постелі спомінаю про мать і оця а могучії горькії слизи так і люця річой буз конца ох умру на чужій я постелі похоронять міня кої как гроб зроблять ... і надінуть чужой мнь халат ох ніхто же за мной не заплаче ні отец ні родімая мать толко волнії птиці злітяця...»³⁰. У листі Ліди Хіменко до своїх рідних читаємо: «... усі забули за мене я зосталась сиротою відрізнена від вас мої рідненькі за що серце обливається кров'ю, коли згадаю вас мої рідненькі і жизнь України... . дуже дуже скучила за вами хоч один раз ще побачити тай умерти»³¹.

Деякі дописувачі, навпаки, згадують кращі моменти свого життя вдома, не хвилюючи рідних. Читаємо лист Марфи Почеп (Потчеп), написаний 19 серпня 1943 р. до сестри Марії: «Дорогая сестрица сегодня праздник Спас знаешь Мусичка когда то мы проводили храм, сегодня мы видели всех родственников, сколько радости и счастья было в этот день, а теперь сколько горя и слёз. Мусичка как нам не харашо, а скучно»³². Отже, опинившись у чужій країні та між чужими людьми, молоді люди постійно згадували свою домівку, рідних, переосмислювали свої взаємини з близькими їм людьми.

Листування з рідними

Наприкінці 1942 р., згідно з німецьким законодавством, східним робітникам дозволялося надсилати рідним лише дві стандартні листівки в місяць³³. До цього деякі робітники писали листи необмежено. А потім листи почали повертатися назад і відбувся остаточний перехід на листівки. З України ж дозволялося писати як листи, так і листівки. Кореспонденція в Україну ішла довго від місяця до 45 днів. Тому проблему листування між рідними порушено більшістю остарбайтерів. Перебуваючи за кордоном, українські робітники були особливо вразливими, а тому потребували підтримки, тепла та любові рідних. Навіть маленький лист з дому додавав остарбайтерам сили, бажання жити тощо. У листівках є і радість, і вдячність за написані рідними швидкі відповіді з дому.

«Дорогі рідні я від вас як получила открытку була така рада і низнала де її положит і низнала з радощів що робит. Мої рідні якби ви знали як тяжко жит у чужі стороні самі без роду,» – ці щирі слова, навіть написані з помилками, передають не підроблену радість Ольги Голубенко³⁴. «Повідомляю вам, що я получила від вас листа і 4 открытки за які вам щиро дякую. Послала вам знову 4 открытки, а тепер я писатиму всього 2 рази в місяць, бо нам тепер видає хазяїн открытки»³⁵, – знаходимо у листі Анни Білім.

Перелічує отримані з дому листи Олександра Каленіченко: «Дорогі мої я од Вас починаю получать потроху пісьма. За все моє перебування в Германії, я од вас получила 5 открыток і 2 пісьмом»³⁶. У листі до батьків Параска Каленіченко також дякує своїм рідним за листи: «[...] дівчата получають із дому пісьма і я получила 17.VIII котру ви писали 8.VII за що я вам міліон раз благодарю що ви мене і Альоші** низбуваєте получила із дому за все время 7 открыток а посилала додому около 40»³⁷.

Деякі оstarбайтери зберігали листи з дому як реліквію, як коштовність. У листі Соні Дорошенко знаходимо наступне: «Я од вас получила 17 открыток і дуже рада що ви міні вислали карточки то я щодня подивлюся та заплачу, бо нам никажуть коли додому коли кончиться війна»³⁸.

Проте не всі отримували багато листів із дому. Були різні умови життя людей і в районі. Кореспонденцію потрібно було відносити у райцентр, звідки ішло її відправлення до Третього Рейху. Деякі батьки через свою неграмотність, зайнятість на роботах, похилий вік, відсутність грошей на поштові марки та ін. не могли часто надсилати листи дітям. Тому нерідко діти у чужій країні залишались із своїм горем сам на сам. «Дорогі рідні я ваше одно пісьмо получила за год узнала, що ви в мене є живі», – писала Параска Бобер. В обох листах батькам вона написала про неможливість описати детально своє життя через те, що з Німеччини «пісом не пропускают, а самі открытки»³⁹.

Зустрічаються також хвилювання за долю батьків та рідних через довгу відсутність новин з дому. Шкода, що багато листів чи листівок повернуться назад до Третього Рейху, інші потраплять до своїх адресатів частково замальованими або ж взагалі загубляться в часі, будучи вилучені цензурою. І біль залишиться з оstarбайтерами ще на деякий час, а можливо, і на довго, аж поки прийдуть відповіді з дому на інші їхні нові листи. Читаємо повні образи і хвилювання послання Михайла Хукала до сестри Анни. Так, у листі, датованому 25 серпня 1943 р., знаходимо: «Пишу я Вам уже не знаю шоту скільки открыток но від Вас за чотири місяці не получил ні однієї чому незнаю. Писали разом Альоша Калініченко і я тому прийшла а мені нема чога не знаю чи Вас може живих нема чи чога не знаю». А вже через два дні у новому листі до сестри юнак знову написав: «Від вас я не получил ні одного ні листа ні открытки, я живу недалеко від Альоші Калініченка пішов до нього в неділю а він саме читав открытку яка прийшла йому вже здому. Я сам узяв прочитав посидів гірко заплакав, що наче в мене немає ні вірного ні рідного, що хлопцям приходять листи а мені нема чи може як казала мати щоб я поїхав та крізь землю провалився то може не інтирисується листом свого сина та нехоче відписувати. Лесі теж написав десятків з півтора а від неї нема нічога так Галю пропиши як проживає вона чи може нема дома а може [...]»⁴⁰.

В окремих листах діти виправдовуються перед рідними за відсутність листів. «Мої рідненькі ви пишете що я вам не пишу не менче як уже за рок тридцят пісом написала то я сама незнаю що таке чи ви не получаете чи одвіту не даєте»,⁴¹ – так написала Анна Грішко батькам. У листі Катерини Крикливої своїм батькам знаходимо пояснення за кількамісячне перерване листування: «Той листочок, що ви писали 27/III 43 р. я одержала і зразу ж написала вам відповідь, але від вас листа більше немає. Писать вам більше немає змоги, бо листи до вас не доходят, а открыток таких на якій я пишу ніяк не могла дістать»⁴².

В окремих листах просто відчувається розпач. Ось як звертається Софія Клименко до родичів: «Дядю і тьотю прошу вас дуже напишіть хоч пару слів, не цурайтесь хоч ви мене нещасної сироти бо я така нещасна то нікому не нужна»⁴³. Варка Карпусь у

* Олексій її брат, він також перебував у Німеччині, але в іншому місці.

листі до батьків також висловлює своє хвилювання за відсутність листів від родини: «Сповіджаю я вам мої рідні, що *я тут живу цілий рік* а від вас ніякої звісточки не получала незнаю через віщо чи ви не хочете писати чи пишете, а я не получаю наші дівчата всі получають а я ні однієї міні дуже обідно що ви не хочите писати пісьом не верно забули мене. Мої рідні я получаю пісьма від Галі Йовдокимовної вона пише що получає часто з дому і получила вашу откритку яку ви писали їй»⁴⁴. Не отримала за рік жодного листа і Катя Горбач. Читаємо її уривок із листа: «Уже минув один рік а од вас ниполучила жодного листа чи вас там уже й живих нема та ще раз прошу як получите то дайте отвіт»⁴⁵.

Хвилювання за рідних також знаходимо і у листі Віри Марінічевої: «Я не знаю чого ви не одписуєте мені на мої откритки ответу які я вам посилаю каждый місяць по дві на яких можна писати ответ. Ну я точно не знаю чи ви получаете їх, як уже тут год я получила тільки одну откритку і тепер я не знаю де ви є чи вас може і в живих нема»⁴⁶.

У деяких листах діти навіть навчають батьків, як користуватися подвійною листівкою та як написати зворотну відповідь до Німеччини. Читаємо листівку Мотрі Кашуби за 22 серпня 1943 р. до матері: «Мамаша! Оцю откритку що я вам пишу так ви її візьміть одірвіть оцю половинку що я вам пишу а другу половинку де написано отвіт до германії то напишіть мені пісьмо на строчках так як я оце написала і шліть мені а більше писать нічого не треба я адрес там уже написала»⁴⁷.

Часто, щоб дізнатись щось про своїх рідних, остарбайтери писали до своїх друзів, сусідів чи знайомих і просили їх відписати зворотного листа. Так, Уляна Корнієнко звернулася до свого «друга юнацьких років» Івана Господаренка з такими словами: «Іван Якович до тебе є у мене просьба якщо получиш мою откритку то дай мені отвіт і опиши про наших як вони там живуть я уже як 13 місяців із дому не получила ні одного пісьма додому пишу, а отвіту не так. Як получиш пожалуста дай отвіт»⁴⁸.

У деяких листівках остарбайтери вказували односельців чи знайомих, з якими вони працюють чи проживають разом. Так, у листах друзям Дмитро Якименко назвав товаришів, які працювали з ним на фабриці у місті Бембург. Це Іван К[Х]им, Нил Щерб., Коля Стась, Коля Котляр і Ваня Кононенко із Щорса⁴⁹. Це сприяло тому, що деякі батьки, навіть не одержавши пошти від своїх дітей, могли з інших листів дізнаватися про їхнє місцеперебування. Василь Марченко також указував, що з ним працюють «березівських 30 чоловік: Буць Петро, Коваленко Андрей, Силенно Іван, Панченко Ілько, Хоменко Василь Олексійович, Григорович і Хоменко Роман, Грицько Науменко Михайло й Омеляненко Харитон»⁵⁰.

В окремих листах з Німеччини рідних закликали до певної конспірації і навіть просили писати листи з певної тематики, а окремих питань не чіпати зовсім. «Прошу от вас обязательно за фронт не пишеть, мы знаем, а то пісьма не дойдут»⁵¹, – попросила рідних Віра Букова.

Як видно, листування було єдиним зв'язком з близькими. Прочитавши написані рідними людьми рядки листів, діти в більшості набиралися сил, щоб витерпіти, вжити і дочекатися часу повернення додому.

Стан здоров'я

«Я жив[а] й здоров[а]» або «Я поки жив[а] й здоров[а] чого й вам бажаю в сучасному житті», – такими словами розпочинається більшість наявних листів остарбайтерів, взятих із Срібнянського району. Іноді зустрічається словосполучення «у щасливому житті» або «у сімейному житті». Проте автори деяких листів все ж розповідають про проблеми із здоров'ям. Ось як починає свого листа Катя Горбач: «[...] Рідненькі я ще пока жива й здорова ну тільки щодень хожу як солена»⁵². «Что касается моего здоров'я то оно не совсем хорошее, часто болею»⁵³, – такі слова знаходимо у листі Марфи Почеп (Потчеп). Дуня Степаненко в листі дядькові повідомила: «Я була в больниці півтора місяця, на руці нариви були нариви вже погоїлися, а палець не робе осталася калікою, уже хожу на роботу і хоть погано робить ну нічого»⁵⁴. «Живу у великій журбі ніколи й горя свого не розкажу бо нікому крім своїх дівчат. Я вам сповідаю що я тут боліла боліла нога дуже був великий нарив тиждень ниможна було

і на ногу ступить ніходила і на роботу ну поправилась благополучно»⁵⁵, – написала Марія Радченко в листі до матері. У листі Соні Кулик читаємо: «Мої рідненькі, ви пишете що зо мною таке, откритки були написані не моєю рукою, даю відповідь на весні у мени рвало палець на праві руці той, що коло великого пальця. Рідненькі так мучилась, що не знала де сісти куди йти й що робить мучилась цілий місяць, воно не налив був а казали мені люди якийсь волос і так мучилась цілий місяць. Була у лікаря то він мені розрізав. На роботу не ходила сиділа в байраці цілий місяць їсти давали, а грошей не дали. Але зараз здорова»⁵⁶.

Настя Гайдук розповіла матері про хворобу зубів: «[...] в мене зуби болять ужи два зуби забламбірувала, а то прийдеться верівати бо нічого не допоможе та це нічого можна пережити, аби тільки вернутися додому»⁵⁷.

Відомості про стан здоров'я знаходимо і в листах, відправлених із таборів **м. Еленбурга**. У них дівчата пишуть не лише про себе, а й про хвороби чи смерть знайомих та друзів. Процитуємо уривок із листа. «[...] В попередній откритці я вам писала, що заболіла Надя, так вона вже поправилась і ходє вже на роботу, а в другому лагері умерла Л.Горобцева вже її ріднесенької немає писали мені дівчата які жили з нею умерла з дизентерії. У нас 9 дівчат всі живі й здорові»⁵⁸, – написала Люба Гаценко батькам.

Як видно, через зміну клімату, виснажливу працю, постійне нервовє напруження, жорстоке ставлення керівництва підприємств чи господарів, недоїдання, авітаміноз тощо у багатьох молодих людей стан здоров'я погіршувався. Тому дану проблему також було порушено у листах остарбайтерів.

Життя за кордоном. Робота та оплата праці

Особливістю листів остарбайтерів Срібнянського району є те, що їх було написано влітку та на початку осені 1943 р. Більшість із робітників пропрацювала в Німеччині вже більше року, і за цей час вони додому вже написали десятки листівок. Тому в багатьох листах часто зустрічаються записи типу «я живу по старому і роблю на старому місці білш новостей я вам прописать не могу бо немаю волі» або «тепер я б рада описать про своє життя так не маю волі»⁵⁹. А опис свого перебування в Німеччині Фросі Нестерові сформульовано з римунанням: «І я живу у германського края где кончается север далёк я живу без нужд и горя строю новой стране я доход»⁶⁰.

Із листа Соні Кулик до сестри можна зрозуміти, що з робітниками укладали **трудові договори**. «Строк мій сестричко не обмежений пока здоров'я, пока й строк то хто робить той і їсть»⁶¹, – написала дівчина.

Проте дехто, сумніваючись у отриманні листів рідними, продовжував хоч коротко описувати свої робочі будні. При цьому чоловіки повідомляли про свою роботу стримано, жінки детальніше, у більшості випадків спокійно. Проте у листах відсутні назви підприємств, на яких вони працювали, не вказано їхню спеціалізацію, часто не вказано навіть, ким працювала особа. Зате зустрічаються фрази типу: «працюю на заводі», «працюю на машині» тощо. Наведемо спершу уривки з листів **тих, хто працював на залізниці та будівництві**.

Важкою була робота на залізниці чи будівництві. Одним реченням описала про свою діяльність Варвара Олександренко: «Я роблю на фірмі на земельній роботі, прокладаєм дороги рейками [...]»⁶². «Робимо ми од зорі і до зорі нема і неділі вихідної. Уже год робимо на земельній роботі пісок кидаєм і землю на вагонетки трудна земля і земля як вона мені і надоїла»⁶³, – знаходимо у листі Параски Бобер.

Тепер наведемо уривки з листів **робітників підприємств**.

«Я Матінко роблю на старому місті робота легка, я роблю в дві зміни один тиждень на день, а тиждень наніч. Оце так роблю цілий рік [...]»⁶⁴, – повідомила Настя Гайдук матері. У листі Митрофана Лупаненка до дівчини Христі читаємо наступне: «Я живу пока харашо, [...], роблю ріжну роботу, роблю вісім часов в сутки»⁶⁵. «Я знаходжуся в Кетені роблю на заводі на машині де виробляють літаки. Спершу робила дванадцять часов а тепер роблю вісім часов робочого дня. Живу помалу ні харашо ні плохो по теперішній житні...», – повідомила другу дитинства Уляна Корнієнко (табірний номер 16364)⁶⁶. Зменшилася тривалість робочого дня у 1943 р. і у Катерини Дейкун. «Роблю

я січас 8 годин, а робила 9–10 годин. [...] Робота хожу грузим вагони, і вигружаєм вагони»⁶⁷, – знаходимо у листі дівчини. Як видно, із початком звільнення України від нацистів, зменшилася кількість остарбайтерів, яких відправляли до Третього Рейху. Тому частина власників підприємств, з метою збереження трудових ресурсів, була змушена зменшити робочий день.

Проте у деяких робітників робочий час у 1943 р. навпаки збільшився. Це стосується військових заводів та ін. Свій робочий тиждень Марія Даража у листі батькам описала так: «[...] я стала трохи більше робить як приїхала сюди я роблю з 6 год. утра до 5 год. вечора. В субботу до 12 год. дня»⁶⁸.

Багато листів, які зберігаються у справах фонду, написано дівчатами та хлопцями із м. **Елінбурга**. Проте в них вони зовсім коротко описують про свою працю, також не називаючи ні підприємство, ні що воно виробляє, ні свою спеціальність. Прочитуємо кілька уривків із листів. У листівці Василя Марченка відсутня будь-яка інформація про назву заводу та професію. Чоловік лише написав: «Живемо добре ну треба посилки. Робимо на заводі на 3 смені за сутки тобто 8 часів»⁶⁹. «На роботу ходю із 6 до 5 години вечора. Я живу по старому на тому самому місці де й жила уже год і 1 місяць [...]. Тату *робота в мене трудна* ну нічого»⁷⁰, – знаходимо у листі Саші Маснухи (м. Елінбург, табірний номер 0978, барак №6, кімната 39). Також коротко описала свою роботу і Марія Сребродольська (м. Елінбург, табірний номер 0940, барак №2, кімната 14): «Роблю на старій роботі. [...] На заводі кожен день дають по ложці сахару, бо від газів малокрів'я в багатьох. В мене крові зараз 81 процента ранше було 67. Волос стає рижий. Робимо ми з Любою Крав. з 7 час утра до 5 часів вечора [...]». Всі дівчата живі здорові»⁷¹.

Окремі робітники у листах указували, окрім умов роботи, також і свою *заробітну плату*. Так, у листі Микити Линника до своєї дівчини про роботу читаємо наступне: «Я роблю на заводі робота не дуже важка тільки жарко... Я получаю грошей в місяць по 67 марок.»⁷². «Я вам писав і писатиму що я живу добре [...]. Получаю марок 25 щомісячно. Гаврюша так само як і я»⁷³, – знаходимо у листі С. Падалки до рідних. У листі Віри Марінічевої до батьків дівчина написала: «...А я живу по старому як і раніше роблю в заводі на машині. Цей місяць получила 35 марок дають нам в заводі за місяць пачку мильного порошка і брусочок мила і в лагері тоже. Для самої мене харашо всього хватает»⁷⁴. «Роблю на старому місці получаю у 1 м. 20 марок»⁷⁵, – повідомила батькам Галя Щербина. У листі Дмитра Мостового знаходимо: «Я роблю на старому місті на якому й робив грошей получаю 55 марок в місяць»⁷⁶. «Я работаю на старом заводі, що й робив. На заводі зарабатяємо по 100 і до 150 марок, но получаєм 30, 35 і до 40 марок. А є такі щой получають по 15 і 20 марок»⁷⁷, – знаходимо у листі Олексія Месечі батькам.

По-різному було і робітникам, які потрапили до бауерів у *сільське господарство*. Різною була тривалість робочого дня і для цієї категорії робітників. Усе залежало від величини господарства, кількості оброблюваної землі, наявності техніки та кількості робочої сили. Не малу роль відігравав і людський фактор. Наведемо кілька прикладів. «Хоть роботи і багато ну уже привикла робота така 9 корів доїти 3 раза і 50 штук свиней і різної птиці дуже багато то треба рано устать і пізно лягать»⁷⁸, – знаходимо у листі Анни Гришко батькам. В одному із листів Олексія Каленіченка додому знаходимо: «Я живу харашо пораю 2 лошади 8 коров і работаю в полі, косимо все зробимо встаю 4 часа лягаю 10 часів. Неділя виходний тільки пораю худобу»⁷⁹. «Я нахожуся в господаря, мені не плохо [...]. Годую 7 скоту і одну кобилу. Сім'я 2 старих, 4 хлоп 2 вояки і 3 дівчат сім'я так собі. У неділю виходний [...], країна зветься Австрія»⁸⁰, – повідомив про себе Олексій Гузь. Гарно відгукується про свою роботу в листі до батьків і Анна Жижка: «Ми з Манкою (Вахтемейова) в двох в одному селі робим у хазяїна *робить харашо краще чим в колхозі*. Роблю од 6 до 7 вечора»⁸¹. Марія Лізенко, окрім умов роботи, описала ще й населений пункт, в якому проживала. «Працюю у хазяїна [...]. Село розташоване по яру, по обидва боки тягнуться високі гори на яких росте сосновий ліс, а вище звісно нічого не росте, а інколи випадає сніг. Працюю з 5 ранку до 8 год. вечора включно. Вже покосили 2 раз траву, вбрали озимі культури»⁸², – написала дівчина.

Проте особливо важко було нашим робітникам під час посівної та збору врожаю. Ось як описує Іван Бойко в листі до рідних свої заняття під час жнив: «...Я живу на старому місті у хазяїна. Уже от кінчаємо жнива і молотьбу. На жнивах я косив, а коли прийшла молодьба то я подавав на барабан. За дві ниділі кончили жнива і молодьбу. [...] Живемо «харашо» уже ми за три місяці роботи **«поправились»**. Не важко здогадатись, що означають слова взяті в лапки.

«Зараз я получаю по 20 марок в місяць. Робота ви знаєте яка в жнива косовиця й возовиця»⁸³, – дізнаємося з листа Івана Луда. Катя Горбач описує свій робочий час так: «Устаю рано і допідна 17 часов роблю... . Уже жнива скончили начинаім молотить а за тим і буряки і картоплю вибірають і піде зима»⁸⁴. «Живу по старому. Жнива уже скінчили. За три неділі жнив не випав ні один дощ, жнива надзвичайно добрі»⁸⁵, – читаємо в листі Катерини Крикливої.

Наведемо приклад із листа Марії Хорошенко. Від нього віє спокоем і позитивом. «... Мамо за мною нижуріться бо міні ні дуже погано [...] роблю у пана у полі картоплю вибіраю снопи ставимо. Мамо нас тут аж десять душ дві заріцких дівчат Галька Дейнека і Мединська Катерина. [...] Мамо звиняйте що погано написала бо прийшла до хати у восьм часов і стала писать бо ми робимо от сими до восьми часов»⁸⁶, – повідомила дівчина матері. Зрозуміло, що в далекій і чужій країні гуртом було набагато спокійніше і впевненіше, ніж одному чи одній.

Їжа

У більшості листів з Німеччини про харчування автори говорять одним словосполученням або реченням такого типу: «їсти є що»⁸⁷, «їсти дають харашо»⁸⁸, «годують (названо кількість) раз»⁸⁹, «кушаю як сам хочу»⁹⁰. А вираз «кормів хватає»⁹¹ чимось нагадує як їжу для худоби. Зустрічаються і фрази такого типу: «Работы много, кушать нечего»⁹². «Кушаймо ми два раза в сутки. Уже привикли до харчів, так що ми не голодні, но і не ситі а такі як були вдома»⁹³, – так описав своє харчування Олексій Месеча батькам. У листі Марії Даражі знаходимо: «Корма проти торішнього года скрацились та уже привикла до них [...]». У нас урожай на овочі дуже і дуже гарний також мовби нічого урожай і на всякі культури»⁹⁴. «Я роблю у пана у полі, дають чотири рази їсти на день, а зараз жнива так п'ять раз»⁹⁵, – написала Катерина Мединська у листі до рідних. «[...] у мене ніколи не бувало менше 250 марок (советск. 2500 крб.) за їх тут купить нічого. Купую собі харчі голодувать я ще і однієї минути не було щоб мені їсти хотілось і в мене не було чого»⁹⁶, – знаходимо у листі Катерини Глушан.

Є поодинокі листи, в яких названі продукти, які видавали нашим робітникам, або меню. «Норма така утром кава із скибцем хліба і у обід капуста свіжа і бруква і морква і на вечеру суп той що й на обід»⁹⁷, – читаємо у листі Катерини Дейкун.

У деяких листах, окрім меню, також є інформація про вислані до Німеччини посилки або ж **прохання вислати посилку**. Наведемо кілька прикладів. У листі Микити Линника до своєї дівчини читаємо: «Кормів поки що хватає 400 гр. маргарин, ковбаса, мармелад і суп, супу досить.... Іще я прошу щоб вислали табаку запакуйте по 250 гр. бо тут нема а за нього можна достать що завгодно»⁹⁸. «А від Стасі пісьом не получаю уже 8-й місяць незнаю почому вона не пише зразу присилала листи і 5 посилок і більше не чути. Дунька коли можна прислати табаку то пришли я тобі щиро дякуватиму»⁹⁹, – написав Дмитро Мостовий сестрі. Прохання вислати махорку знаходимо і в листі Андрія Волошина: «[...] корма нічого [...]». Коли можна то постарайтесь вислати мені махорки посилки ходять. Можна посилать торбинок три рази по 250 грам»¹⁰⁰.

Проте зустрічаються листи, з яких можна зрозуміти, хоч там чітко і не вказано, що із їжею було дуже скрутно або вона несмачна. У листі Віри Чайковської знаходимо: «[...] а я моя подружка тоже щодня гуляю, у столові за баландою очередь займаю»¹⁰¹. «Якраз в честь гордовин нам давали по 460 грам насіння, то ми порадили»¹⁰², – повідомляє батькам Саша Маснуха. Досить детально описала Марія Сребродольська у своєму листі батькам про своє харчування. Дівчина проживала в одному із таборів м. Еленбург. У листі від 6.09.1943 р. читаємо: «Зараз літо. Поспіли всі овочі й фрукти. Але нам тільки дали в столовій по три помідори. Правда, не їли, а тільки пробували

огірки, яблука, груші, коли дома огірків не хотілося ї їсти. Як принесе німець ябл. або грушу котрій небудь, то та вже розділяє між всіма. Варять кожен день капусту, гарбуз та брукву все разом¹⁰³».

Як видно, харчування робітників, які працювали у промисловості, було набагато біднішим та одноманітнішим, ніж у молодих людей, які працювали у сільському господарстві. Варто також відзначити, що деякі німці, які працювали поряд із нашими співвітчизниками, допомагали їм з харчами.

Одяг та взуття

Проблему забезпечення одягом та взуттям також порушено у багатьох листах остарбайтерів. Часто діти відповідали рідним на їхнє хвилювання приблизно так: «Про мене не безпокойтесь я ходжу не гола і не боса»¹⁰⁴ або «все єсть і обув і одяг»¹⁰⁵, «нащот одежі і обуви я щаслива»¹⁰⁶. Проте деякі автори детальніше пишуть про наявність чи відсутність особистих речей чи взагалі про їхню непридатність для місцевих кліматичних умов. «Я тут живу харашо є в чому на роботу ходити і в ниділю так що за мною не журіться а сами за собою... Мамочко носіть мої спідниці і платки запинаяте, щоб не ходили погано. Як би була знала, то ни брала була чобіт і піджака ватяного, вони міні нинужні я і разу нивбувала поправили харашо і тільки з ними носитця надоїда бо тут тепло всігда зима тепла всігда зелено сніг тільки напоказ упаде тай розтане»¹⁰⁷, – написала у листі Настя Кравчина батькам. Подала інформацію батькам про свій наявний одяг у листі і Настя Гайдук: «[...] Одежа поки що єсть костюми піджачок і штани пантофлі і шапка оце така одежа єсть»¹⁰⁸. У листі Катерини Мединської до рідних також знаходимо коротеньку інформацію про взуття: «Дали оце чоботи різові, а ще ось дадуть одягу, але незнаю що»¹⁰⁹. «Дали костюми, сорочки і інше»¹¹⁰, – читаємо у листі Віри Ковалевської. У листі Катерини Дейкун також знаходимо коротеньку інформацію про наявний одяг: «Одяг у мене єст нам дали піджак легкий і спідницю і 2 сорочки 2 штанів і 2 пари онучок і одну косинку і воно стоєт 51-50 то я виплатила»¹¹¹. «У мене одяг є: і своє іще пошти ціле і нам дали старинки і нове видали так що за мною не журіться [...]»¹¹², – повідомила батькам Соня Дорошенко.

Параска Лещенко просить рідних не хвилюватися за неї, і щоб остаточно заспокоїти своїх, описує весь свій одяг. «Дуня ви пишете чи є в чому ходить. Нежуріться за мною в мене є все те що з дому брала іще дали костюми, ботинки, чулки, сорочки, штани іще даватимуть так що одежі з мене хватить і чоботи нові я їх не носила. Дещо і сама справила кохти і спідниці. Все в мене єсть»¹¹³, – написала дівчина своїй сестрі Євдокії. Перераховує свій одяг та взуття в листі до сестри і Олександра Каленіченко: «Дещо справила. Справила туфлі, другі туфлі справила мені Галя з своїм чоловіком, черевики з дому чоловік її поправив мені, чоботи поправили в сапожні, купила плащ такий як осінне пальто, юпку, 2 кофти, сарафан, галоші»¹¹⁴. У листі Івана Луца знаходимо: «Ходить ще є в чім, все що я брав з дому, все ціле буду жив то дольжен ще й тут одержати робочий костюм»¹¹⁵. «[...] за год насилу додумались дати костюми спідниці і піджаки легенькі стоєт 30 марок. Оце і все»¹¹⁶, – таку інформацію знаходимо у листі Параски Бобер. У листі Олексія Месечі батькам читаємо: «Хожу я не босий і не голий, но і хорошо не одітий. [...] В лагері нам передають одяг старий і новий. Дали всім по 2 рубашки і по нових штанях. Обув продають на дерев'яних підшвах»¹¹⁷.

Проте не скрізь на підприємствах було налагоджено цільове забезпечення одягом та взуттям українських робітників. А в сільському господарстві це також залежало від ставлення хазяїнів (багерів) до своїх підлеглих. Тому дехто в листах до близьких просить вислати *посилку з одягом*. «Рідні мої я писала щоб вислали посилку. Дивіться, якщо хорошо (спокійно) робить пошта, то висилайте, а якщо ні, то я ще перезимую. Ту зиму нічого не було в нас і перезимували, а зараз барахла багато, то якщо буде, я вже думаю якщо пришлите, то хтозна може ми їхатимимо додому, то тяжко буде нам, то лучче не шліть жалко ж пропаде. [...] Напишу, що в мене з одежі. Мій чорний піджачок порвався і синій шерстяний не новий, ну нічого, 2 платки, 5 кофт, 4 спідниці, 3 платтів, туфлі, 2 пари ботинок і чиривики на роботу. Я купила ручні часи, з дрібниці крему чорного, 2 замки до рубашки, кувиць, голок, шпильок і т. д.»¹¹⁸.

У деяких листах знаходимо слова відчаю через те, що одяг чи взуття з дому вийшли з ладу, а нових речей немає. «Нам тут дали де які трапя** ну то нічого якось проживу»¹¹⁹, – написала Саша Маснуха. «Уже в мене ботинки порвалися ті що брав із дому, доношую старих штанів»¹²⁰, – читаємо у листі Івана Бойка до рідних. У листі Марфи Почеп (Потчеп) знаходимо наступне: «Одежи никакой не дали нам, что было из дома то ничего нет, но я с трудом достаю себе здесь одежды хотя не новой но нагой не хожу»¹²¹. «Маю одні штани, поджак і одну поганеньку сорочку те уже порвалось, і ходить уже ні в чому з одяжі»¹²², – написав Іван Коваленко. У листі Каті Горбач знаходимо: «[...] боса й гола хожу. [...] уже свої латки дориваю а ніхто не думає тут про мене [...]. Самі попробираються а я катюга ну то все нічого»¹²³. Просить батьків берегти її речі вдома Соня Войтенко: «[...] бирижіть мого барахла бо я нічого не справила ношу те що з дому»¹²⁴. Як видно, забезпечення одягом і взуттям на кожному підприємстві було різним. Як правило, це залежало від ініціативи його власників.

Умови проживання, житло, побут і дозвілля

Стосовно умов проживання та побуту, то в кожного також вони були різними. Це залежало від кількох факторів, а саме: від місця роботи, від роботодавця, а також від особистих рис характеру самого українця чи українки. У деяких листах зустрічаються загальні короткі фрази, такі як: «живем добре нужди не маємо ні в чому пока»¹²⁵, «жить мені дуже харашо»¹²⁶, «живу пока харашо», «якось житиму за мною не безпокойтесь»¹²⁷. З великим позитивом описала своє становище в листі до матері Марія Лісова: «Мама я пришиваю до цієї открытки фото я тут зфотографувалася. Мама посмотри і уяви як я тут живу мама. **Я тут таки маю щастя** протів других я вже справилася дуже красиві шовкові плаття. Ну мамо такі люди як я не пропадуть ніде а тут мене люблять немки одна стала з нами робить, то ми звемо її «мамо»¹²⁸. Таня Лисач описала не лише про своє життя батькам, а й свого хлопця: «Йому 22 роки один у папи і мами, говорить помалу по українськи по німецьки, по флотські, по англ. і др. Я тоже вже добре говорю по німецьки ну і других язиків понимаю помалу. [...] Зараз уже половина п'ятого і я іду з своїм другом у кіно у 5 год. веч.»¹²⁹. Проте так було далеко не всім. Іншим виживати в чужій країні було складніше.

Також було легше морально витримати проживання на чужині людям, які потрапили гуртом із одного населеного пункту, ніж тим, хто був сам. «Жити мені не плохо [...] одно плохо що скучно що немає тут даже із району нікого»¹³⁰, – написав Андрій Волошин додому. «Папа і мама ми тут із Манкою (Вахтемейова) живем як рідні сестри. Одна без одної не можем жить за нами не журіться нам тут харашо»¹³¹, – знаходимо у листі батькам Анни Жижки. Не дуже скаржитесь на своє життя і Анна Білім: «Живеться нам поки нічого. Уже трохи привикли тут і вивчилися балакати, то легше стало жить тільки в неділю дуже тяжко на серці і скучно за вами і своїм краєм»¹³². «Нам живеться пока нічого, а далі побачимо. Я вмісті з Павлушею См. в одного хазяїна [...] маємо карту на мило, на папіроси, і на одяжу, але на 2 місяці запертили. Кожної неділі бачимосся з Василем Н. і Омельком Гр. і 2 олексинських Олехвіренко і Крисько»¹³³, – читаємо в листі Павла Такаренка дружині. Про своє дозвілля Іван Луд написав наступне: «Я кожної неділі бачу своїх хлопців й говорю з ними: Ковзан М., Заєць, Карпенко М. Всі ми живі й здорові!!! [...] Живем працюєм, їмо й отдыхаем, неділя наша»¹³⁴. У листі Павла Зими читаємо: «[...] перебуваю в Берліні. Ми всі локнянські дівчата і хлопці вмісті. Живемо по-старому. [...]. Кожної неділі їжджу до своїх хлопців там вони мені дещо достають. Вони живуть в Берліні, за 50 км од мене (Петро Павл. Сидоренко Гр. Д)»¹³⁵.

«Ми тут у трьох Галя Степанова і Марія Хорошенкова, нам добре утрьох і з нами з Київської області 5 дівчат а 3 жінки ми у одній комнаті дали кровати, одіяла, матраси. Із нами 16 поляків роблять, ми по польському умієм говорити. Ми живем не вгороді а біля моря так то там то там рідко по 8 маєтків та й по більше є маєтків»¹³⁶, – повідомила близьким Катя Мединська.

* Маєтсья на увазі старі речі.

У деяких листах є інформація про проведення дезінфекції приміщень та одягу у таборах, де проживали тисячі осіб. Це був один із методів, якими німці старалися боротись із інфекційними захворюваннями протягом усього часу. А особливо стало актуальним берегти робочу силу в 1943 р., коли лінія фронту поступово рухалась на Захід. Ось як описує свій побут Василь Кислий: «Нахожусь у г. Грауденсі [...]. нащод чистоти то нічого обіжаться щомісяць роблять дезінфекцію одєжі, і барака, так що добре»¹³⁷. «Вошей не годую. Обстріаний я і облатаний. Та й за чистотою начальник лагєря дуже слідкує»¹³⁸, – читаємо у листі Олексія Мєсєчі батькам.

Проте у деяких листах **є багато образ на своє життя в Німєччині**. Особливо були ображені ті, хто потрапив до таборів. «Живу як і раніше з Гармашєвою Марусєю бїльше знайомих нема нікого. Дорогі мої таточку і мамочка як би ви знали як тїльки тяжко жити на чужій стороні між чужими людьми без рідних [...]»¹³⁹, – читаємо в листі Віри Марїнічєвої батькам.

Багато листів написано з м. Еленбург. «Тєпер я б рада описать про своє життя так не маю волї... . Хочу вас побачить вас усіх як колись бачила і походить по волї як ходила колись бо ми тут як ви, **знаєтє жєвємо основанї дротом** ну так, уже остигло криз нього дивитись і в великі сім'ї жити бїльше чим тисяча душ в лагєрі а в кімнаті в кожні по двїнацять душ та всі ни одной матерї то тук уже неспокойно»¹⁴⁰, – так написала Галина Овчарєнко в листівці до своєї родини. «Ми живєм у комнаті 20 дївчат із Калюжинєць [...]. Проходять молоді літа нищулись де вони ділися постарїли начє баби років по 40. Ну пока якось живєм»¹⁴¹, – так описала своє життя в Німєччині Саша Маснуха. У листівці Люби Клєчко знаходимо наступнє: «Тїточка пройшло літо ми тут нічого не бачили все та тїлки трудимосє на завод та завода нічого ми бїльше не бачили на полі ми нічого не робили»¹⁴². Подібну інформацію знаходимо і у листі Олександрї Калєнічєнко: «Жизнь моя проходить без ніяких змін, дні за днями йдуть одноманїтно. Знаю одну роботу на заводі, і одну дорогу з заводу в барак, де мене ніхто не очїдає. Тїльки мене очїдає одна хороша подруга, з якою ми живєм як з рідною сєстрою, ділимось вдвох і горєм і щастям, де що не достанє вона або я, то всяку крихотку ділимо на двох»¹⁴³. «Ми нещасні народила ти нас без щастя без долї живу я по старому роблю на німєцькі столові життя моє протїкає не очєнь важно»¹⁴⁴, – читаємо в листі батькам Анни Берєжної, яка працювала в одному із таборів м. Еленбург. Із листа Марини Жєліби (табір м. Еленбург № 0976) дізнаємосє наступнє: «Я тїльки тїки і того що трєх привикла ходимо виходний ден в село гулят то бачимо на полю озиму ярину всяку овочи но тїки глазами ни ротом»¹⁴⁵. Як видно, умови проживання української молоді на території Трєтьєго Рєйху повністю залежали від роботодавця.

Обговорєння життя в Україні

Однїєю із головних тем, яку було порушено у багатьох листах, стало обговорєння новин із дому. Актуальними стали наступні теми: нові набори молоді до Німєччини, тяжка робота батьків чи рідних у сїльськогогосподарських общинах, домашнє господарство, врожай городніх культур, достатнє харчування рідних тощо. Навєдемо кїлька прикладів. «Мамочко і таточко ви пишєтє в откритці що взяли в германїю 60 душ то напишіть кого самє узяли»¹⁴⁶, – запитала у батьків Анна Берєжна.

Особливо болючими для оstarбайтерів ставали повїдомлєння, з яких вони дізнавалися про хвороби чи смєрть близьких. Читаємо повний горя та розпачу лист Анни Яломенко батькам. На ньому видно слїди від слїз, які дївчина розтирала по листу, бо в окремих місцях літери розмиті. «Мамочко дуже прошу я вас напишіть менї правду як ви дома живите і напишіть менї про брата про альошу менї дївчина писала із Срібного та шо приїхала додому то мого братїка альошки нима так напишіть менї де і хто і за віщо він свою голївоньку поклав ой мамочко якби ви знали як менї братїків жалко обох незнаю коли я їх побачу аж недумала шо менї неприйдиця бачиця із своїми братїками володичок хоч ще мало горя взнав і своєю смєртю вмера завїщо альошичка ой і сама не знаю як получите мамочко мою откриточку так напишіть своєю рукою бо менї хтось пишє напишіть як тато бо менї поганє сниця ну нічого звиняйтє шо

погано написала бо як писала так за слізми нічого невидно дівчата гуляють а мені і по світу не хочеться ходити»¹⁴⁷, – звернулася до матері дівчина.

У листівці Марини Желіби знаходимо наступне: «Я думаю що ви тож нейсте так як їли ранше то ви мабут город руками копали ой які ви бідниці я хотя ни на волі то робота ни тяжка ну дома робили трудніше а здоровіша була. [...] дівчата пишуть що дома трудно на все ходять всі в полотняному і в обцим на все трудно»¹⁴⁸.

Розвінчує життя в Україні та проводить порівняння одягу, умов роботи з німецькими у листі батькам і Дуня Лісова. Дівчина пише: «[...] ви пишете що за вами нажуриться ви живите добре то ни треба мені й писать що добре бо я знаю яке ваше життя ни точно за вас але за всіх людей яка там тепер жизнь. То нижуться** прощу за мене а журіться за себе бо як хоч роблю, то й здісти вже є що ни те що ви їсте. І ходить іще ни в останньому платті зосталась ни так як **вас зоставила голих** якщо коноплі уродили то добре пошили вже там усі [...] костюми навроно, а тут ніхто низна що то й за коноплі тот і калінкорових мало сорочок а шовкові плетені а на верх, щоб пошили ситцеве ни побачиш піде шовк, шерсть тут ни така культура **ходить робить як віл** а кучирі накрутити [...]»¹⁴⁹. На цьому лист закінчується. За словами автора, продовження буде у наступному листі, проте він у колекції листівок відсутній. Таким чином, проживши певний час у Німеччині, молоді люди проводять паралелі між життям Німеччини і України, часто не на користь останньої.

Листування із друзями в Німеччині

Однією із форм спілкування української молоді, яка потрапила до Німеччини, стало листування. Батьки дізнавались в односельців про місцеперебування їхніх дітей та надсилали своїм дітям адреси друзів. Або ж молодь, яка поїхала у наступних хвилях, вже знаючи німецькі адреси своїх друзів, писала їм із своїх місць проживання. Так зав'язувалося листування в Німеччині між оstarбайтерами. «До нас в лагер ходять з Австрії письма від тих що поїхали другим набором, пишуть що їм добре живеться, вони роблять у хазяїв»¹⁵⁰, – повідомила матері Наташа Жмака (табір м. Еленбург № 0955). У листі Анни Білім за січень 1943 р. знаходимо: «Письма получаемо від Уляни. Уляна написала що Вера прислала открытку. Уляна дала наш адрес такіщо ждемо від Вери письма. Ми всі новости їй опишемo. Дома нехай не журяться вона напише додому. Уляна пише що вона хорошо живе одні ми не так. Адрес должні взнать скоро, вона вже наш знає»¹⁵¹. Таким чином, через листи молоді люди дізнавались про адреси друзів, їхній режим роботи, заробітну плату та у цілому про умови життя в Німеччині. Часом у вихідні дні вони зустрічалися, підтримували один одного, відвідували хворих друзів у лікарнях, ділились одягом чи харчами та ін. У цілому, часто у нелюдських умовах, молоді люди проявляли гуманність по відношенню до інших, до тих, кому було ще важче.

Плани на майбутнє

У більшості листів порушено тему зустрічі з рідними чи у період відпустки, чи після остаточного повернення на Батьківщину. «Додому незвісно. Коли балакають може у відпустку хто по году одбув так будуть на 2 тижні одпускать, а які поляки балакають поки війна закінчиться тоді поїдемо додому»¹⁵², – знаходимо у листі додому Параски Бобер. Подібні слова читаємо і в листі Анни Соловей: «У нас була чутка то хто вибув год то поїде в от пуск на 10 днів а тепер знову затихло усі і навряд щоб пускали»¹⁵³.

Ось як звертається Софія Клименко до своїх дядька і тітки: «Но нічого колись може переживу та повернусь то буде куди прихилить голови то я нікому не нужна»¹⁵⁴. «Дожидаємо того дня, що сповістять їхати додому, а коли це буде те время і та минута, що буду бачиться з вами»¹⁵⁵, – написала Люба Гаценко батькам.

Досить оптимістичний прогноз на своє повернення дає Анна Білім у листі батькам від 11 вересня 1943 р.: «**Тут ще будемо менше время, чим пробули. Додому вернимось, бо нас тут багато**»¹⁵⁶. «Нічого колись війна скінчиться приїдем додо-

* Мабуть, автор хотіла написати «не журіться».

му то буде саме лучче»¹⁵⁷, – читаємо в листі Михайла Хукала. Але цього моменту їм прийдеться ще чекати довгі два роки.

Проте не у всіх були плани поїхати у відпустку додому чи взагалі туди повертатися. Далеко не всі летіли думками добиратися до батьків. «Я надіюся, що скоро поїдемо у Бельгію у відпустку. [...] Надіюся, що ми коли небудь іще побачимось, можливо прийде ще та щаслива година що *ми один раз на віку побачимось*, а можливо вже звідтіля із Бельгії. *Я й не вернуся*, ще побачить як у Бельгії живуть»¹⁵⁸, – написала батькам Таня Лисач. Проте у цілому можна відзначити, що про повернення додому мріяло більшість молодих людей

Документи з дому

Часто в листах діти просили надіслати їм різноманітні довідки. «Мамо Тату прошу вас візьміть справку що я дійсно українка щоб був написаний німецькою мовою може Саші Павловичові слатимуть то попросітся і ви [...]»¹⁵⁹, – попрохала батьків Соня Войтенко.

Щоб повернути дітей додому чи діти могли отримати якісь пільги в Німеччині, батьки брали у місцевих органах влади певні довідки та надсилали їх до Німеччини. «Я одержала всі документи з дому»¹⁶⁰, – повідомила батькам Таня Лисач. Ліда Хіменко у листі додому також підтвердила отримання документа: «Мої рідненькі я получила вже той документ що ви пиридали Кузнецовом [...]»¹⁶¹.

Проте декому вони мало допомагали. «Я получила обі справки але вони нічого не поможуть, приїду додому як війна скінчиться»¹⁶², – відповіла Віра Діденко батькам.

Закінчення листа

Закінчення багатьох листів було традиційним. Наведемо кілька прикладів: «Пишіть скоро відповідь. Привіт всім», «Не безпокойтесь», «Досвідання. Целую», «За мною не журіться», «С тем досвідання передавайте поклон всім моім знайомим остаюсь жива і здорова ваша дочка Вера». У багатьох листах зустрічається фраза: «Жду ответа як соловой лета»¹⁶³. Проте іноді зустрічаються досить цікаві закінчення, як оце: «Жму ваші руки і цілую безліч разів крізь густий шар повітря»¹⁶⁴ або навіть у віршованій формі як подано у епіграфі статті.

Отже, проаналізувавши листівки остарбайтерів Срібнянщини, можна виділити основні частини у їхньому тексті: дата написання та дата відправки або «пущення», привітання рідних та близьких, подяка чи хвилювання за листи чи їхня відсутність, новини про своє життя (робота, тривалість робочого часу, зарплата, їжа, одяг та взуття, врожай, друзі, кохані, дозвілля, листування з іншими остарбайтерами чи друзями, що залишилися вдома та Німеччині, особисті переживання, плани про повернення додому, природа, погода та ін.), обговорення новин з дому, хвилювання за рідних та прощання. Проте зміст листів є різним. Є кількість листів, написаних на одну тематику (життя у Німеччині, особисті переживання). У деяких листівках навпаки переважає інформація про домівку та роздуми про життя в Україні, про себе ж написано коротко. Все залежало від автора, його освіти, умов життя, особистих рис характеру, темпераменту та ін.

Додаток А

Лист Віри Летунової у с. Срібне батьку Андрію Летунову**

5.IX.

Здравствуйте, мои любимые, дорогие папочка и мамочка! Я не получаю от Вас писем и уже беспокоюсь за Вас. Мои милые, чтобы ни было, делайте только, чтобы вам было лучше. Нам же Вы все равно помочь не можете. Берегите своё здоровье, мои драгоценные, и знайте, что мы с Нюрой всегда помним о Вас и горячо любим. В тяжёлые минуты меня всегда будет поддерживать желание быть достойной Вас обоим. Мои золотые, я живу неплохо, сыта, с девчатами отношения хорошие. Рабочая жизнь. Сплю и ем с близкой подругой Верой Левашовой (из Пушкина). У неё сестра около

* Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.164, арк.74–74 зв.

Данцига, и больше никого. Покупаем много яблок, слив, огурцов. Иногда мечтаю о будущем, но – мало. Жду конца войны, тогда всё само определится. **Благослови меня, родная, терпеть лишенья до конца, потоком слёз не орошая спокойно-гордого лица. И силу чтоб душа имела другим в их бедах помогать, чтоб жизнь свою могла я смело потом пред миром оправдать.**

Родные папочка и мамочка, целую, целую крепко. Ваша Вера.

1. Нестеренко Л. Остарбайтери Срібнянщини: вербування, життя в неволі та після повернення додому / Л. Нестеренко // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення / укл. Нестеренко Л.О., Потій Н.М. – Чернігів: ЧОІШПО імені К.Д.Ушинського, 2015. – С.69–70.

2. Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.164, арк.20.

3. Там само, спр.164, арк.33.

4. Там само, спр.163, арк.60, 62, 77, 79, 86, спр.164, арк.7, 10, 17.

5. Там само, спр.164, арк.48.

6. Там само, спр.163, арк.2, спр.164, арк.28.

7. Лист Лісової Марії у с. Савинці до матері Лісової Варки / Там само, спр.164, арк.28–28 зв.

8. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 зв. а.

9. Лист Івченко Марини в с. Васьківці до сестер і небог / Там само, спр.163, арк.1–1 зв.

10. Лист Яломенко Галі в с. Срібне до батька Яломенка Йосипа / Там само, спр.164, арк.78–78 зв.

11. Лист Чайковської Віри в с. Поділ до подруги Гайдук Марії / Там само, спр.164, арк.17–17 зв.

12. Лист Хорошенко Марії в с. Гурбинці Хорошенко Федору / Там само, спр.163, арк.23–23 зв.

13. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.

14. Лист Бобер Параски в с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк.21–21 зв.

15. Лист Мединської Надії в с. Гурбинці до Мединської Марії / Там само, спр.163, арк.29–29 зв.

16. Лист Овчаренко Галі у с. Харитонівку до Овчаренка Данила / Там само, спр.164, арк. 88–88 зв.

17. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 а зв.

18. Лист Летунової Віри в с. Срібне до батька Летунова Андрея / Там само, спр.164, арк.74–74 зв.

19. Лист Конусенко Анни у с. Срібне до матері Конусенко Анастасії / Там само, спр.164, арк.70–70 зв.

20. Лист Кулик Соні у с. Срібне до Кулика Максима / Там само, спр.164, арк.73 а–73 а зв.

21. Лист Сребродольської Марії у с. Карпилівку до Сребродольського Павла / Там само, спр.163, арк.77–77 зв.

22. Лист Букової Віри у с. Савинці до сестер Букової Ольги та Ганни / Там само, спр.164, арк.22–22 зв.

23. Лист Чайковської Віри в с. Поділ до подруги Гайдук Марії / Там само, спр.164, арк.17–17 зв.

24. Лист Овчаренко Галі у с. Харитонівку до Овчаренка Данила / Там само, спр.164, арк.88–88 зв.

25. Лист Нестерової Фросі у с. Гриціївку до Зігури Івана / Там само, спр.163, арк.16–16 зв.

26. Лист Лісової Марії у с. Савинці до матері Лісової Варки / Там само, спр.164, арк.28–28 зв.
27. Лист Овдієнко Маші у с. Гурбинці до брата Овдієнка Ілька / Там само, спр.163, арк.30–30 зв.
28. Лист Якіменко Марії у с. Срібне до тітки Веронської Антоніни / Там само, спр.164, арк.83–83 зв.
29. Лист Небрат Анни у с. Горобіївку батьку Небрату Миколі / Там само, спр.163, арк.12–12 зв.
30. Лист Івченко Марини в с. Васьківці до сестер і небог / Там само, спр.163, арк.1–1 зв.
31. Лист Хіменко Ліди у с. Срібне до сестри Хіменко Надії / Там само, спр.164, арк.82–82 зв.
32. Лист Почеп (Потчеп) Марфи у с. Дігтярі до сестри Ляшенко Марії / Там само, спр.163, арк.33–33 зв.
33. Нестеренко Л. О. Українські оstarбайтери: повернення історичної правди (Інформаційно-методичний матеріал до 70-ї річниці початку масового звільнення оstarбайтерів із примусового рабства в Німеччині) / Л.О.Нестеренко. – Чернігів, 2015. – С.13.
34. Лист Голубенко Ольги у с. Срібне до Голубенка Григорія / Там само, спр.164, арк.63–63 зв.
35. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 а зв.
36. Лист Каленіченко Олександри у с. Савинці до сестри Тіщенко Віри / Там само, спр.164, арк.26–26 зв.
37. Лист Каленіченко Параски в с. Гурбинці до Каленіченка Володимира / Там само, спр.163, арк.24–24 зв.
38. Лист Дорошенко Соні у с. Срібне до матері Дорошенко Пріськи / Там само, спр.164, арк.67–67 зв.
39. Листи Бобер Параски в с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк.20–20 зв., 21–21 зв.
40. Листи Хукала Михайла у с. Гурбинці до сестри Анни / Там само, спр.163, арк.21–21 зв., 22–22 зв.
41. Лист Грішко Анни у с. Срібне до Грішка Івана / Там само, спр.164, арк.65–65 зв.
42. Лист Крикливої Катерини в с. Сокиринці батьку Крикливому Костю / Там само, спр.164, арк.48–48 зв.
43. Лист Клименко Софії у с. Васьківці до родичів / Там само, спр.163, арк.4–4 зв.
44. Лист Карпусь Варки у с. Срібне до сестри Карпусь Ганни / Там само, спр.164, арк.69–69 зв.
45. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці батьку Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.
46. Листи Марінічевої Вери у с. Хукалівку до батька Марінічевого Петра / Там само, спр.164, арк. 91–91 зв.
47. Лист Кашуби Мотрі у с. Савинці до матері Кашуби Марії / Там само, спр.164, арк.27–27 зв.
48. Лист Корнієнко Уляни у с. Харитонівку до товариша Господаренка Івана / Там само, спр.164, арк. 86–86 зв.
49. Листи Якіменка Дмитра у с. Срібне друзям / Там само, спр.164, арк. 84–84 зв., 85–85 зв.
50. Лист Марченка Василя у с. Никонівка до дядька Яременка Олександра / Там само, спр.163, арк.85–85 зв.
51. Лист Букової Віри у с. Савинці до сестер Букової Ольги та Ганни / Там само, спр.164, арк.22–22 зв.
52. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці батьку Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.
53. Лист Почеп (Потчеп) Марфи у с. Дігтярі до сестри Ляшенко Марії / Там само, спр.163, арк.33–33 зв.

54. Лист Степаненко Дуні у с. Лебединці до дядька Пешенка Юхима / Там само, спр.163, арк.83–83 зв.
55. Лист Радченко Марії у с. Горобіївку до матері Радченко Марії / Там само, спр.163, арк.14–14 зв.
56. Лист Кулик Соні у с. Срібне до Кулика Максима / Там само, спр.164, арк.73 а–73 а зв.
57. Лист Гайдук Насті у с. Гурбинці матері Гайдук Прісці / Там само, спр.163, арк.20–20 зв.
58. Лист Гаценко Люби у с.Карпилівка до Гаценка Олександра / Там само, спр.163, арк.79–79 зв.
59. Листи Овчаренко Галі у с. Харитонівку до Овчаренка Данила / Там само, спр.164, арк.88–88 зв., 90–90 зв.
60. Лист Нестерової Фросі у с. Гриціївку до Зігури Івана / Там само, спр.163, арк.16–16 зв.
61. Лист Кулик Соні у с. Срібне до Кулика Максима / Там само, спр.164, арк.73 а–73 а зв.
62. Лист Олександренко Варвари у с. Дігтярі до Олександренко Пріськи / Там само, спр.163, арк.32–32 зв.
63. Лист Бобер Параски у с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк.20–20 зв.
64. Лист Гайдук Насті у с. Гурбинці матері Гайдук Прісці / Там само, спр.163, арк.20–20 зв.
65. Лист Лупаненка Митрофана у с. Гриціївку Покидко Христі / Там само, спр.163, арк.18 а–18 а зв.
66. Лист Корнієнко Уляни у с. Харитонівку до товариша Господаренка Івана / Там само, спр.164, арк.86–86 зв.
67. Лист Дейкун Катерини у с. Срібне до батька Дейкуна Андрія / Там само, спр.164, арк.66–66 зв.
68. Лист Даражі Марії у с. Савинці батькові Даражі Олександрю / Там само, спр.164, арк.24–24 зв.
69. Лист Марченка Василя у с. Никонівка до дядька Яременка Олександра / Там само, спр.163, арк.85–85 зв.
70. Лист Маснухи Саші в село Калюжинці батькові / Там само, спр.163, арк.62–62 зв.
71. Лист Сребродольської Марії у с. Карпилівку до батька Сребродольського Павла / Там само, спр.163, арк.77–77 зв.
72. Лист Линника Микити у с. Харитонівку до Лавріненко Палажки / Там само, спр.164, арк.87–87 зв.
73. Лист Падалки С. у х. Точений до Падалки Василя Федотовича / Там само, спр.163, арк.15–15 зв.
74. Листи Марінічевої Вері у с. Хукалівку до батька Марінічевого Петра / Там само, спр.164, арк. 91–91 зв.
75. Лист Щербини Галі у с. Олексинці до Щербини Германа / Там само, спр.163, арк.90–90 зв.
76. Лист Мостового Дмитра у с. Поділ до сестри Мостової Олександри / Там само, спр.164, арк. 13–13 зв.
77. Лист Месечі Олексія в с. Савинці батьку Месечі Марку / Там само, спр.164, арк.32–32 зв.
78. Лист Гришко Анни у с. Срібне до батька Гришка Івана / Там само, спр.164, арк.65–65 зв.
79. Лист Каленіченко Олексія у с. Гурбинці Каленіченко Ользі / Там само, спр.163, арк.25–25 зв.
80. Лист Гузя Олексія у с. Никонівка до батька Гузя Івана / Там само, спр.163, арк.85–85 зв.

81. Лист Жижки Анни у с. Гурбинці до матері Жижки Анни / Там само, спр.163, арк.31–31 зв.
82. Лист Лізенко Марії у с. Гнатівку до Кислого Макара / Там само, спр.163, арк.57–57 зв.
83. Лист Луда Івана у с. Поділ до матері Луд Пріськи / Там само, спр.164, арк. 11–11 зв.
84. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці батьку Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.
85. Лист Крикливої Катерини в с. Сокиринці батьку Крикливому Костю / Там само, спр.164, арк.48–48 зв.
86. Лист Хорошенко Марії у с. Гурбинці батькові Хорошенку Федору / Там само, спр.163, арк.23–23 зв.
87. Лист Лізенко Марії у с. Гнатівку до Кислого Макара / Там само, спр.163, арк.57–57 зв.
88. Лист Гайдук Насті у с. Гурбинці матері Гайдук Прісці / Там само, спр.163, арк.20–20 зв.
89. Лист Бойка Івана у с. Гурбинці до Бойка Кирила / Там само, спр.163, арк.19–19 зв.
90. Лист Падалки С. у х. Точений до Падалки Василя Федотовича / Там само, спр.163, арк.15–15 зв.
91. Лист Лупаненка Митрофана у с. Гриціївку Покидко Христі / Там само, спр.163, арк.18 а–18 а зв.
92. Лист Почеп (Потчеп) Марфи у с. Дігтярі до сестри Ляшенко Марії / Там само, спр.163, арк.33–33 зв.
93. Лист Месечі Олексія в с. Савинці батьку Месечі Марку / Там само, спр.164, арк.32–32 зв.
94. Лист Даражі Марії у с. Савинці батькові Даражі Олександрю / Там само, спр.164, арк.24–24 зв.
95. Лист Мединської Каті в с. Гурбинці до Мединської Анни / Там само, спр.163, арк.28–28 зв.
96. Лист Глушан Катерини в село Карпилівка до Глушан Пріськи / Там само, спр.163, арк.71–71 зв.
97. Лист Дейкун Катерини у с. Срібне до батька Дейкуна Андрія / Там само, спр.164, арк.66–66 зв.
98. Лист Линника Микити у с. Харитонівку до Лавріненко Палажки / Там само, спр.164, арк.87–87 зв.
99. Лист Мостового Дмитра у с. Поділ до сестри Мостової Олександри / Там само, спр.164, арк. 13–13 зв.
100. Лист Волошина Андрія в с. Іванківці до Волошин Марусі / Там само, спр.163, арк.48–48 зв.
101. Лист Чайковської Віри в с. Поділ до подруги Гайдук Марії / Там само, спр.164, арк.17–17 зв.
102. Лист Маснухи Саші в село Калюжинці батькові / Там само, спр.163, арк.62–62 зв.
103. Лист Сребродольської Марії у с. Карпилівку до Сребродольського Павла / Там само, спр.163, арк.77–77 зв.
104. Лист Гавриленко Ольги у с. Горобіївку Гавриленку Олексію / Там само, спр.163, арк.8–8 зв.
105. Лист Кислого Василя у с. Гнатівку до Кислого Олександра / Там само, спр.163, арк.60–60 зв.
106. Лист Глушан Катерини в село Карпилівку до Глушан Пріськи / Там само, спр.163, арк.71–71 зв.
107. Лист Кравчини Насті у с. Горобіївку Кравчині Миколі / Там само, спр.163, арк.10–10 зв.
108. Лист Гайдук Насті у с. Гурбинці матері Гайдук Прісці / Там само, спр.163, арк.20–20 зв.

109. Лист Мединської Каті в с. Гурбинці до Мединської Анни / Там само, спр.163, арк.28–28 зв.
110. Лист Ковалевської Віри у с. Гнатівку до Ковалевської Марії / Там само, спр.163, арк.59–59 зв.
111. Лист Дейкун Катерини у с. Срібне до батька Дейкуна Андрія / Там само, спр.164, арк.66–66 зв.
112. Лист Дорошенко Соні у с. Срібне до матері Дорошенко Пріськи / Там само, спр.164, арк.67–67 зв.
113. Лист Лещенко Параски у с. Гнатівку до сестри Лещенко Євдокії / Там само, спр.163, арк.55–55 зв.
114. Лист Каленіченко Олександри у с. Савинці до сестри Тіщенко Віри / Там само, спр.164, арк.26–26 зв.
115. Лист Луда Івана у с. Поділ до матері Луд Пріськи / Там само, спр.164, арк.11–11 зв.
116. Листи Бобер Параски в с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк.20–20 зв, 21–21 зв.
117. Лист Месечі Олексія в с. Савинці батьку Месечі Марку / Там само, спр.164, арк.32–32 зв.
118. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 зв.а.
119. Лист Маснухи Саші в с. Калюжинці батькові / Там само, спр.163, арк.62–62 зв.
120. Лист Бойко Івана в с. Гурбинці до Бойка Кирила / Там само, спр.163, арк.19–19 зв.
121. Лист Почеп (Потчеп) Марфи у с. Дігтярі до сестри Ляшенко Марії / Там само, спр.163, арк.33–33 зв.
122. Лист Коваленка Івана у с. Калюжинці до Коваленка Михайла / Там само, спр.163, арк.61–61 зв.
123. Лист Горбач Каті в с. Сокиринці батьку Горбачу Гриші / Там само, спр.164, арк.41–41 зв.
124. Лист Войтенко Соні в с. Сокиринці матері Войтенко Веронії / Там само, спр.164, арк.62–62 зв.
125. Лист Карпуся Петра в с. Іванківці до Карпуть Марії / Там само, спр.163, арк.50–50 зв.
126. Лист Кашуби Мотрі у с. Савинці до матері Кашуби Марії / Там само, спр.164, арк.27–27 зв.
127. Лист Ковалевської Віри у с. Гнатівку до Ковалевської Марії / Там само, спр.163, арк.59–59 зв.
128. Лист Лісової Марії у с. Савинці до матері Лісової Варки / Там само, спр.164, арк.28–28 зв.
129. Лист Лисач Тані в с. Сокиринці батьку Лисачу Никифору / Там само, спр.164, арк.52–52 зв.
130. Лист Волошина Андрія в с. Іванківці до Волошиної Марусі / Там само, спр.163, арк.48–48 зв.
131. Лист Жижки Анни у с. Гурбинці до матері Жижки Анни / Там само, спр.163, арк.31–31 зв.
132. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 а зв.
133. Лист Такаренка Павла в с. Побочіївка до дружини Такаренко Надії / Там само, спр.164, арк.3–3 зв.
134. Лист Луда Івана у с. Поділ до матері Зими Олени / Там само, спр.164, арк.79–79 зв.
135. Лист Зими Павла у с. Срібне до матері Дорошенко Пріськи / Там само, спр.164, арк.67–67 зв.
136. Лист Мединської Каті в с. Гурбинці до Мединської Анни / Там само, спр.163, арк.28–28 зв.

137. Лист Кислого Василя у с. Гнатівку до Кислого Олександра / Там само, спр.163, арк.60–60 зв.
138. Лист Месечі Олексія в с. Савинці батьку Месечі Марку / Там само, спр.164, арк.32–32 зв.
139. Листи Марінічевої Вері у с. Хукалівку до батька Марінічевого Петра / Там само, спр.164, арк. 91–91 зв.
140. Лист Овчаренко Галі у с. Харитонівку до Овчаренка Данила / Там само, спр.164, арк.88–88 зв., 90–91 зв.
141. Лист Маснухи Саші в с. Калюжинці батькові / Там само, спр.163, арк.62–62 зв.
142. Лист Клочко Люби у с. Карпилівку до родичів / Там само, спр.163, арк.72–72 зв.
143. Лист Каленіченко Олександри у с. Савинці до сестри Тіщенко Віри / Там само, спр.164, арк.26–26 зв.
144. Лист Бережної Анни у с. Поділ до батька Бережного Федора / Там само, спр.164, арк. 5–5 зв.
145. Лист Желіби Марини у с. Поділ до матері Желіби Ганни Луковни / Там само, спр.164, арк. 7–7 зв.
146. Лист Бережної Анни у с. Поділ до батька Бережного Федора / Там само, спр.164, арк. 5–5 зв.
147. Лист Яломенко Анни у с. Срібне до батька Яломенка Йосипа / Там само, спр.164, арк.78–78 зв.
148. Лист Желіби Марини у с. Поділ до матері Желіби Ганни Луковни / Там само, спр.164, арк. 7–7 зв.
149. Лист Лісової Дуні у с. Сокиринці до батька Лісового Федора / Там само, спр.164, арк.57–57 зв.
150. Лист Жмаки Наташі у с. Поділ до матері Жмаки Ганни / Там само, спр.164, арк. 10–10 зв.
151. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Лист із особистої колекції автора.
152. Лист Бобер Параски в с. Савинці Бобер Семену / Там само, спр.164, арк. 21–21 зв.
153. Лист Анни Соловей у с. Срібне до батька Соловей Юхима / Там само, спр.164, арк.80–80 зв.
154. Лист Клименко Софії у с. Васьківці до родичів / Там само, спр.163, арк.4–4 зв.
155. Лист Гаценко Люби у с. Карпилівка до Гаценка Олександра / Там само, спр.163, арк.79–79 зв.
156. Лист Білім Анни у с. Дігтярі до батька Білім Івана / Там само, спр.163, арк.31 а–31 а зв.
157. Листи Хукала Михайла у с. Гурбинці до сестри Анни / Там само, спр.163, арк.22–22 зв.
158. Лист Лисач Тані в с. Сокиринці батьку Лисачу Никифору / Там само, спр.164, арк.52–52 зв.
159. Лист Войтенко Соні в с. Сокиринці матері Войтенко Веронії / Там само, спр.164, арк.62–62 зв.
160. Лист Лисач Тані в с. Сокиринці батьку Лисачу Никифору / Там само, спр.164, арк.52–52 зв.
161. Лист Хіменко Ліди у с. Срібне до сестри Хіменко Марії / Там само, спр.164, арк.82–82 зв.
162. Лист Діденко Віри в с. Лебединці матері Діденко Марії / Там само, спр.163, арк.80–80 зв.
163. Лист Хорошенко Марії у с. Гурбинці батькові Хорошенку Федору / Там само, спр.163, арк.23–23 зв.
164. Лист Гавриленко Ольги у с. Горобіївку Гавриленку Олексію / Там само, спр.163, арк.8–8 зв.

Эпистолярный оstarбайтеров как источник изучения повседневной жизни украинцев на территории Третьего Рейха в годы Второй мировой войны (на примере Сребнянского района Черниговской области)

На основе писем оstarбайтеров в статье дана характеристика условий жизни и режима работы уроженцев из Сребнянского района на территории Третьего Рейха в период Второй мировой войны. В работе освещены основные темы, которые были подняты в письмах украинской молодёжью.

Ключевые слова. Сребнянский район, Германия, оstarбайтеры, письма, повседневная жизнь.

Lidiia Nesterenko

Correspondence of ostarbeiters as the source of study of ukrainian everyday life in a third reich in world war ii (on the example of Sribnianskyi district, Chernihiv region)

One of the many funds of the World War II period, which are stored in the State Record Office of Chernihiv region, is a collection of letters and postcards of Soviet citizens from Nazi Germany. The letters of the Ostarbeiters, who were deported from the Chernihiv region during the Nazi occupation, were added to the fund. Letters are grouped in individual cases or in several cases according to all 39 districts, which at that time were part of the region. There are letters in two of the cases, which were sent to the localities of the Sribne district.

During the Nazi occupation (September, 1941-September, 1943), 1115 people were relocated to Germany from the aforementioned district, among them 482 men or 43% and 633 women or 57%.

The greater part of the letters of the Sribne district Ostarbeiters (about 160) are dated August-September 1943. All letters were written on standard single or double sheets of paper. Regarding the content of the letters, all of them are different. There are letters written concerning one subject matter (the life in Germany, personal experiences). In some of the postcards, however, the prevailing information concerns soldiers' home and reflections on life in Ukraine, while personal information is written briefly.

The emotional colouring of the letters varies as well. The men mostly wrote in a brief and restrained manner, while the style of the women's letters was exuberant, emotional, not only positive but also neutral and negative. On some of the sheets, there are visible spots or letters washed out with tears.

Having analyzed the contents of the letters written by Ostarbeiters of the Sribne district, the main parts were distinguished: date of writing and date of sending or «pushchennia», greeting relatives and friends, gratefulness for letters or concerns about their absence, some news about everyday life (work, working hours, salary, food, clothing and footwear, harvest, friends, loved ones, entertainment, correspondence with the other Ostarbeiters or friends that were at home and in Germany, personal experiences, plans to return home, nature, weather, etc.), thoughts about news from home, worries about family and farewell.

Key words: Sribne district, Germany, letters, everyday life, Ostarbeiters.